

Kovács Andrea

Illés próféta kultusza a középkori Magyarországon*

A XIV–XV. századi magyar liturgikus kódexek kiforrott formában mutatják be Magyarország mise- és zsolozsmahagyományát, mely erre az időre viszonylagos állandóságot ért el mind a korábban rögzült temporále, mind a nagyobb változatosságot és szabadságot lehetővé tevő szanktorále esetében. Az Európa-szerte általánosan tisztelt szentek mellett a XIII. századra megszületnek az Árpád-házi szentek —Szent István, Szent Imre, Szent László— ünnepeinek hazai ciklusai. Közülük csak Szent László zsolozsmája jelenik meg egységes alakban. Szent István királyról Kalocsa-Zágráb emlékezik meg az esztergomitól eltérő sorozattal, Szent Imréről pedig Erdélyben mondanak az ország más területeiről adatolttól különböző, saját verses zsolozsmát.¹ Külföldről érkezik Árpád-házi Szent Erzsébet históriája.² A magyar szentek liturgikus tiszteletét a külföldi származású, de az ország történetével szoros kapcsolatban álló Szent Gellért (febr. 24., szept. 24.), Szent Adalbert (ápr. 23., nov. 6.) s a két zoborhegyi remete, András és Benedek (júl. 17.)³ különböző szintű megemlékezései, sorozatai egészítik ki.

A Magyarországon kifejezetten kedvelt, a forrásokban hosszú időn át megjelenő, s ezzel az európai környezettől elütő és a szanktoralénak sajátos arculatot adó szentek ünnepei képezik a következő réteget: Heléna (Ilona) királynő két ünnepe (febr. 8., máj. 22.), Zsigmond király (máj. 1., okt. 16.), Antióchiai Szent Margit (júl. 13.), Demeter (okt. 26.)⁴ és Becket Szent Tamás (dec. 29.). Ezek közül némelyik officium folyamatosan és állandóan szerepel a középkori forrásokban, mások viszont ritkábban, elszórtabban jelennek meg.

A magyarországi szanktorále magját képező zsolozsmák mellett olyan ciklusok is bekerültek hazai forrásainkba, melyek egy-egy tájék vagy közösség jelleg-

* A jelen tanulmány az NKFP 6-00034/2005 pályázat támogatásával jött létre.

¹ Falvy Zoltán: *Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik*. Musicologica Hungarica (Neue Folge) 2. Bp. 1968. Dobszay László: *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*. Balassi Kiadó, Budapest 2003. 398–405.

² Kiadása: Barbara Hagg: *Two Offices for St Elizabeth of Hungary*. The Institute of Mediaeval Music, Ottawa (Canada) 1995.

³ Bővebben ld. Szendrei Janka: „In basilica sancti Emmerami» — András és Benedek históriája”, *Magyar Zene* XXXVII/1. (1998). 21–28.

⁴ Bővebben: Czagány Zsuzsa: „Szent Demeter históriája a középkori magyar forrásokban”, in „Inter sollicitudines”. Tudományos ülészak X. Pius pápa egyházzenei motu propriójának 100 éves évfordulóján. Budapest, 2003. december. MTA-TKI-LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, Magyar Egyházzenei Társaság, Bp. 2006. 31–50; Tóth Péter: „Egy bizánci szent Magyarországon, egy magyar szent Bizáncban. Szent Demeter magyarországi kultuszáról”, *Magyar Könyvszemle* CXVII (2001/1) 1–13. Összegzés: *Szent Demeter. Magyarország elfeledett védőszentje*. Szerkesztette: Tóth Péter. Balassi Kiadó, Budapest 2007.

zetességének, ismertetőjegyének számítanak. Közéjük tartoznak azok a sorozatok, melyek szinte kivétel nélkül pálos forrásokban bukkannak fel s így rendi sajátosságnak tekinthetők. Az általunk megvizsgált magyar provenienciájú kódexek⁵ közül csak pálos forrásban található meg Remete Szent Antal (jan. 17.) és a Töviskorona (máj. 4.) officiuma, egy esztergomi és két zágrábi⁶ forrás kivételével Remete Szent Pál (jan. 10.) zsolozsmája, ill. egy esztergomi, egy zágrábi és egy bizonytalan provenienciájú kódexen kívül⁷ az augsburgi szent, Afra (aug. 7.) sorozata.

A zágrábi egyházmegye sajátosságának tekinthető például Péter mártír (ápr. 29.), Szent Elek (júl. 17.) és Illés próféta (júl. 20.) ünnepének kiemelése saját anyaggal, valamint Szent Márton (nov. 11.)⁸ napjának sajátos sorozattal való megülése.

A következőkben arra a kérdésre keressük a választ, hogy Zágrábon kívül mely területhez köthető azon középkori magyarországi liturgikus források köre, melyek megörökítették Illés próféta alakját; volt-e valamilyen mintája, előképe a hazánkban alkalmazott énekeknek és liturgikus szövegeknek; meggyökeresedés vagy fokozatos eltűnés várt a kultuszra Magyarországon?

A Szent László király által a XI. század második felében alapított zágrábi püspökség középkori liturgikus könyvei közül tizenegy, a többi magyar egyházmegye hagyományától eltérően, különböző szintű megemlékezést tartalmaz Illés próféta július 20-i ünnepén. Két breviárium⁹ csupán egy orációt hoz, hat kódex, ill. nyomtatvány¹⁰ kommemorációt ír elő az ünnepre két saját antifónával és egy orációval, egy breviárium¹¹ teljes első vesperás, valamint a matutínium olvasmányai mellett Benedictus- és Magnificat-antifónát közöl, míg három forrás¹² eddigi ismereteink szerint egyedülálló officiumot ad Illés próféta napjára.

⁵ Ld. Kovács Andrea: *Corpus Antiphonarium Officii-Ecclesiarum Centralis Europae V/B Esztergomi Strigoniensis (Sanctorale)*. MTA Zenatudományi Intézet, Bp. 2006.

⁶ *Breviarium Strigoniense*. Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 1829. *Breviarium*. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 29. *Breviarium* („Kálmáncehi”). Budapest, OSzK, Clmae 446.

⁷ *Breviarium Strigoniense*. Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 1812. *Breviarium*. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 29. *Breviarium*. Alba Iulia, Bibliotheca Batthyanyana R. I. 110.

⁸ Bővebben ld. Madas Edit: „Szent Márton középkori magyarországi liturgikus kultuszáról”, in Klaniczay Gábor—Nagy Balázs (szerk.): *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. ELTE BTK Közép- és Koraújkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp. 1999. 349–355.

⁹ *Breviarium*. XIV/XV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 43. fol. 291. *Breviarium*. XV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 104. fol. 287.

¹⁰ *Antiphonale*. XV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 1. fol. 100^v–101^r. *Breviarium*. XV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 44. fol. 227. *Breviarium*. XV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 65. fol. 215. *Breviarium*. XV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 103. fol. 376. *Breviarium*. XIV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 120. fol. 257. *Breviarium Zagradiense*. Venezia 1484. Budapest, OSzK, Inc. 800. fol. 791.

¹¹ *Breviarium*. XV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 46. fol. 254–255.

¹² *Breviarium*. XIV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 29. fol. 252. *Breviarium*. XV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 80. fol. 255. *Breviarium* („Kálmáncehi”). 1474. Budapest, OSzK, Clmae 446. fol. 390^v.

De sancto helia propheta

[*in primis vespertis*]
*ad vespertis antiphona.*¹³

Clamat¹⁴ helizeus ad helyam pater mi pater mi currus israel et auriga eius.¹⁵

*capitulum.*¹⁶

In diebus illis factus est sermo¹⁷ domini ad helyam tesbitem¹⁸ dicens. Surge et uade in sareptam¹⁹ sydoniorum et manebis ibi precepi enim mulieri uidue ut pascat te. Deo.²⁰

responsorium.

Clara fulget sacra hodie dies in qua festiuitas colitur. * Beati helye prophete magni domini²¹ et admirabilis. *versus.* Ipse suis precibus uincula delictorum absoluat nostrorum. Beati. Gloria. Beati.²²

*ymnus.*²³

Festa sacrata uoce letabunda
 concio nostra celebret deuote
 qua die celum²⁴ tendit ad olimphum
 sanctus Elias.

Qui tribus annis celum²⁵ uerbo clausit
 ne daret imbrem pluuiam uel rorem
 ubi²⁶ zebelis impij furorem
 fert decretum.²⁷

¹³ 2Rg 2,12. René-Jean Hesbert: *Corpus antiphonalium officii. I-VI.* (a továbbiakban: CAO) *Rerum ecclesiasticarum documenta. Series maior. Fontes. VII-XII.* Roma 1963-1979. 1819. szám. *Historia Regum.*

¹⁴ MR 80: Clamabat.

¹⁵ MR 29: Clamabat eliseus ad helyam dicens pater mi currus israel et auriga eius.

¹⁶ 1Rg 17,8-9.

¹⁷ MR 80: factus sermo.

¹⁸ MR 80: tesbitem.

¹⁹ MR 80: Surge uade in sarepta.

²⁰ MR 29: Factus est sermo domini ad helyam tesbitem dicens. surge et uade in sareptam sydoniorum et manebis ibi. Deo.

²¹ MR 29: domini magna.

²² MR 29: *A vesperásban incipit:* Amauit eum dominus.

²³ Kiadása: *Analecta Hymnica Medii Aevi XXIII. Hymni inediti.* Liturgische Hymnen des Mittelalters herausgegeben von Guido Maria Dreves SI Leipzig O. R. Reiland, 1896. 275. sz. — Holl Béla a tervezett Hymnarium Medii Aevi Hungariae kötet előkészítése során három forrás alapján földolgozta a himnusz szövegét. A kézirat lelőhelye: Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára. Holl Béla hagyatéka. Saját kéziratok.

²⁴ MR 29: celsum.

²⁵ MR 29, MR 80: celos.

²⁶ MR 29: ob.

²⁷ MR 29: atque detectum.

O quam ab inquit²⁸ regis israelis
 qui deum uerum deserens adesit
 ydolis uanis zelo coniugali
 ritum²⁹ nephando.

Huius propheta fugiens furorem
 placuit de celo³⁰ bibit de torrente
 quem mane pauit uespereque pane
 asecla thronus.³¹

Inde recedens abijt in sareptam³²
 mistica lingua legebat mulier³³
 unicum³⁴ cuius natum ab inferna
 sede reuexit.

Post hoc egressus ad torrentem cyson
 baal³⁵ mactet uniuersos
 ore resoluit celos terre madent³⁶
 ymbre salubri.

Inter prophetas atque patriarchas
 furias mortis superat elyas
 uescitur uiuens ligno paradisi
 deliciarum.

Ungit heredem elias³⁷ pro se
 cum quo yordanem superato fatur
 sese uenturum contra leuiatan³⁸
 socio enoch.

Cum hic³⁹ alter uatum instit⁴⁰ loquelis
 ab alto currus laborat⁴¹ igneus
 rapit eliam uentus⁴² super alta
 penna uentorum.

²⁸ MR 29: Araab iniqui. MR 80: O quam ab inquit *áthúzva, lap alján*: Akab iniqui.

²⁹ MR 29: riti.

³⁰ MR 29: lauit yachel.

³¹ MR 29: coruus.

³² MR 29: abiit sareptam.

³³ MR 29: mulier coligebat.

³⁴ MR 29: unica.

³⁵ MR 29: cultores baal.

³⁶ MR 29: madens.

³⁷ MR 29: eliseum.

³⁸ MR 80: leuiatam.

³⁹ MR 29: hoc.

⁴⁰ MR 29: misticis MR 80: in stitis?

⁴¹ MR 29: labitur? MR 80: labiatur?

⁴² MR 29: uehens.

In maiestate gratia⁴³ diuine
moyses sanctus sacerdos⁴⁴ et helyas
fulgore⁴⁵ solis ambo radiantes
christum adorant.

Sancti elye precibus placatus
nos expiatos labe delictorum
christe redemptor presta pro meritis⁴⁶
regnum⁴⁷ polorum. Amen.

*uersiculus.*⁴⁸

Amavit eum Dominus.

antiphona.

Celestis leticie fac nos quesumus participes tuis sanctis precibus yordanis qui flumina sicco pede transmeasti et in curru igneo per turbinem celum ascendere meruisti.

psalmus. Magnificat.

MR 29:

O sancte helya sacerdos et pontifex et precursor uenturus uenturi iudicis et heremita pater qui ligno uescis paradisi uite intrendo (?) pro nobis qui per prophetam magnam est sperans et sperari est futurus alleluja alleluja.

psalmus. Magnificat.

oratio.

Deus qui beatum Elyam prophetam tuum miris uirtutibus decoratum igneo curru ad celum subleuasti. tribue fidelibus tuis. ipsius meritis adiuuari et patrocinij communiri. Per.⁴⁹

[*in matutinis*]

inuitatorium.

Adoremus dominum qui beatum Elyam prophetam super⁵⁰ ethera⁵¹ potentur (?) inposuit.

psalmus. Venite.

inuitatorium.

⁴³ MR 29: glorie.

⁴⁴ MR 29: sacer MR 80: sacerdos, *de áthúzwa a* -dos.

⁴⁵ MR 80: fulgure.

⁴⁶ MR 29: presta meritis.

⁴⁷ MR 80: regna.

⁴⁸ CAO 7941.

⁴⁹ MR 29: Deus qui beatum helyam prophetam miris uirtutibus decoratum igneo curru subleuasti ad celum. tribue fidelibus tuis. ipsius meritis adiuuari. et patrocinij communiri.

⁵⁰ MR 29: beatum helyam super.

⁵¹ MR 80: etherea.

[In i.^o nocturno.]

inuitatorium. [sic!]⁵²

Beatus namque Elyas propheta donec⁵³ effusas⁵⁴ obtulit ut celi arcem⁵⁵ claudetur ne super terram plueret.

psalmus. Beatus uir.

antiphona.⁵⁶

Cumque beatus Elyas in sarepta⁵⁷ sydonie aduenisset quedam mulier obuians ei aquam postulans et ferre⁵⁸ obsecrari.

psalmus. Quare fre[muerunt.]

antiphona.⁵⁹

Cum⁶⁰ autem beatus Elyas in domum uidue aduenisset refeccionem pecijt per promissa⁶¹ dei referens ut ydriam non minuetur farine et oleum⁶² leticum non extinguetur.⁶³

psalmus. Domine quid.

uersiculus.

Amauit eum dominus.

lectio i.

Fratres dilectissimi sacratissimus dies et magnum⁶⁴ speculum prebet in quo Elias ad celum per turbinem euolauit⁶⁵ et christus in nube ad fidem prophetam remeavit. Tu.

MR 29.⁶⁶

Factum est autem cum eleuare uellet dominus helyam per turbinem in celum ibat helyas et eliseus de galgalis. dixitque helyas ad eliseum sede hic quia dominus misit me ad bethel. Cui ait eliseus. Viuit dominus et uiuit anima tua quia non derelinquam te. Tu.

⁵² 1Rg 17,7.

⁵³ MR 29: domino?

⁵⁴ MR 29: off ... preces obtulit?

⁵⁵ MR 29: archam.

⁵⁶ 1Rg 17,11.

⁵⁷ MR 29: sareptam.

⁵⁸ MR 29: ...? obsecrari.

⁵⁹ 1Kir 17,16.

⁶⁰ MR 29: cumque.

⁶¹ MR 29: peciit promissa.

⁶² MR 29: olei.

⁶³ MR 29: ex...naret?

⁶⁴ MR 80: dies magnum.

⁶⁵ MR 80: uolauit.

⁶⁶ 2Rg 2,1-2.

responsorium.

Beatus Elias propheta mirabiles effusas preces obtulit ut celi claustra claudetur (?). * Ne super terrena plueret. *uersus.* Orabat autem sanctus⁶⁷ Elias ad dominum et dicebat. *Ne.*

lectio ij.

Hodie seruus hodie dominus seruus in curru igneo uocatur nam dominus in nube fulgore et terribilis splendore seruus cum dominica uoluntate dominus autem propria uoluntate. Tu.

MR 29:⁶⁸

Cumque descendissent bethel gressi sunt filij prophetarum qui erant in bethel ad helyseum et dixerunt ei. Numquid nosti quia hodie dominus tollet dominum tuum a te. Qui respondit. Ego noui. Silete. Dixit autem helyas ad eliseum. Sede hic quia dominus misit me in iericho. at ille ait. Viuit dominus et uiuit anima tua quia non derelinquam te. Tu.

responsorium.

Clara fulget ut supra in uesperis.

lectio iij.

Et quare seruus in curru leuatus dominus in nube portatur quia seruus dominica iussione pergebat. Nam dominus uoluntate descendebat. dominus ascendit latenter et seruus rapitur festinanter. Tu.

MR 29:⁶⁹

Veniunt pariter et ibi uiri de filijs prophetarum secuti sunt qui steterunt contra eum longe. Illi autem ambo stabant super iordanem. tulitque helyas palium suum et uoluit illud. percussit aquas que diuiserunt in utramque patrem et transierunt ambo per siccum. Tu.

*responsorium.*⁷⁰

Justus germinabit sicut lilium * Et florebit in eternum ante dominum. *uersus.* Plantatus in domo domini in atrijs domus dei nostri. *Et.*

MR 29:

Amavit eum Dominus.⁷¹

In. ii.º nocturno.

antiphona.

Aduenientes milites ut eum ui perducerent⁷² at ille deum obsecrauit ut ignem de celo mitteret et eos omnis conburreret.⁷³

psalmus. Cum inuocarem.

⁶⁷ MR 29: beatus.

⁶⁸ 2Rg 2,2–4.

⁶⁹ 2Rg 2,6–8.

⁷⁰ CAO 7060.

⁷¹ CAO 6081; MR 80: ?

⁷² MR 29: inducerent.

⁷³ MR 29: confringeret.

antiphona.

Excelsus super omnes namque pontifex perfusam⁷⁴ precem intuens ignis de celo elapsus est conburrens omnes pariter.

psalmus. Verba mea.

antiphona.

Beatus Elyas⁷⁵ orauit ad dominum ut celi⁷⁶ arcem panderet muniti (?) terre latice gurgitis terram redderet quam eis denegauerat.

psalmus. Domine dominus.

*uersiculus.*⁷⁷

Justum deduxit.

lectio iiij.

Uocatus helyas ambulabat raptus uolabat inuitus festinabat. quia in mundo persecucionis laborabit uelociter eum uincebat uritusque⁷⁸ illum persequendo fatigauerat mundus. Tu.

MR 29:⁷⁹

Cumque transisset helyas dixit ad eliseum postula quod uis ut faciam tibi. antequam tollar a te. Obsecro ut fiat duplex spiritus tuus in me. Qui respondit. rem difficilem postulasti. ac tamen si uideris me quando tollar a te erit quod petisti. Tu.

responsorium.

O quam precibus lampadibus beatus Elyas propheta fulgens domini qui inter emptos prophetas * Solus in corpore uiuens celum aereum sublatus est atque in paradysum collocatus.⁸⁰ *uersus.* Vt cuius commemoracionis temporali letamini officio ut eo intercedente obtineret ualeamus eterne uite consortia. Solus.

lectio v.

Fideliter iste seruus inter certamina dimicauit quo ydola gencium amputauit et ydeo dominus talem⁸¹ uehiculum preparauit pugnavit fortiter uicit⁸² potenter. Tu.

MR 29:⁸³

Si autem non uideris non erit. Cumque pergerent. et incedentes sermonizarentur (?). ecce currus igneus et equi ignei diuiserunt utrumque. et ascendit helyas

⁷⁴ MR 29: Excelsus namque pontifex prefusam MR 80: Excelsus namque pontifex perfusam.

⁷⁵ MR 29: beatus autem helyas.

⁷⁶ MR 80: celo.

⁷⁷ CAO 8115.

⁷⁸ MR 80: uritus quia?

⁷⁹ 2Rg 2,9–10.

⁸⁰ MR 29: O quam precipuis laudibus beatus fulgens helyas propheta domini qui inter emptos prophetas solus cum corpore uiuens * In celum ad eternum sublatus est atque in paradiso collocatus est.

⁸¹ MR 80: tale.

⁸² MR 80: ?

⁸³ 2Rg 2,11–12.

per turbinem in celum. eliseus autem uidebat et clamabat pater mi pater mi currus israel et auriga eius. Tu.

responsorium.

O quam metuendus est egregius propheta domini qui inter omnes prophetas * Solus uiuens in carne⁸⁴ assumptus est et in paradisum collocatus. *uersus.* Ecce magnus et mirabilis est sanctus iste qui omni tempore uite sue placuit deo. Solus.⁸⁵

lectio vj.

Et ascendit per turbinem confidenter duplex huinc (?) meritum (?) susciperet premium qui fortiter dimicauit in prelio et ideo talem suscepit honorem in corpore ut quod tollerauit laborem in ipso adoraret proprium saluatorem. Tu. MR 29:⁸⁶

Ut non uidit eum amplius et apprehendit uestimenta sua et scidit in duas partes et eleuauit pallium helye quod ceciderat. Tu.

*responsorium.*⁸⁷

Factum est ut tolleret dominus helyam per turbinem in celum⁸⁸ eliseus clamabat dicens * pater mi pater mi currus israel et auriga eius.⁸⁹ *uersus.* Cumque duo pergerent et incedentes sermocinarentur et ecce ignis et equi ignei diuiserunt utrumque et ascendit helyas per turbinem in celum⁹⁰ eliseus clamabat dicens. Pater mi.⁹¹

In. iij.^o nocturno.

*antiphona.*⁹²

Quid hic agis helyas zelo zelatus sum pro domino deo exercituum.

psalmus. Domine quis.

*antiphona.*⁹³

Hec dicit dominus deus israel ydria farine non deficiet nec minuetur leticus olei donec ueniat pluuia super terram.

psalmus. Domine in uirtute.

⁸⁴ MR 80: in carne cum carne.

⁸⁵ MR 29: O quam uenerandus est egregius propheta qui inter omnes prophetas * Solus uiuens cum carne assumptus est et in paradiso collocatus est. *uersus.* Ecce magnus et admirabilis est sanctus iste qui omni fere uite sue tempore placuit deo. Solus.

⁸⁶ 2Rg 2,12–13.

⁸⁷ CAO 6713. Historia Regum.

⁸⁸ 2Rg 2,1.

⁸⁹ 2Rg 2,12.

⁹⁰ 2Rg 2,11.

⁹¹ MR 29: Factum est autem cum dominus tolleret helyam per turbinem in celum * Elyseus clamabat dicens pater mi pater mi currus israel et auriga eius. *uersus.* Cumque duo pergerent et incedentes sermocinarentur ecce currus igneus et equi ignei diuiserunt utrumque et ascendentes helyam per turbinem in celum. Eliseus.

⁹² 1Rg 19,9–10.

⁹³ 1Rg 17,14.

*antiphona.*⁹⁴

Oro deus meus reuertatur anima pueri intra eum exaudiuit dominus uocem elye et resurrexit alleluja.

psalmus. Domini est terra.

uersiculus.

Non est inuentus.

Omelia.

Dixerunt pharisei ad iesum. Require in quadragesima post dominicam Oculi. uel omelia uel tria responsoria de uno confessore non pontificis.

Ad laudes.

antiphona.

Cumque simul iter pergerent⁹⁵ beatus elyas locutus est ut expectaret paululum donec ad eum rediret.

*antiphona.*⁹⁶

Respondens elyzeus ad eum⁹⁷ uiuit dominus deus israel non dimittam te neque derelinquo.

*antiphona.*⁹⁸

Cumque simul iter agerent ecce currus igneus diuisit eos⁹⁹ pariter elyas celum assumptus est elyseus in terra relictus est exclamans eum fortiter.

*antiphona.*¹⁰⁰

Reliquit¹⁰¹ spiritus elye in elyseo ad faciendum signa et prodigia dei.

*antiphona.*¹⁰²

Lex per moysen signata est et per elyam¹⁰³ prophetam qui in maiestate uisi sunt domino fulgente¹⁰⁴ in monte.

Capitulum.

supra.

Ymnus.

Inter prophetas.

⁹⁴ 1Rg 17,21–22.

⁹⁵ MR 29: agerent.

⁹⁶ 2Rg 2,2.

⁹⁷ MR 29: ait ad eum.

⁹⁸ 2Rg 2,11–12.

⁹⁹ MR 29: illos.

¹⁰⁰ 2Rg 2,15.

¹⁰¹ MR 29: requieuit.

¹⁰² CAO 3612. Transfiguratio Domini.

¹⁰³ MR 29: et helyam.

¹⁰⁴ MR 29: uisi sunt cum domino fulgentes.

antiphona.

Vatum summe in hoc mundo qui fuisti uir pilosus zonaque pellicea cinctus renibus nos ad sumpma trahe post te sempiterna gaudia.

psalmus. Benedictus.

uel ista antiphona.

O admirabile gaudium in toto orbe diffusum dum beatus elyas celum aereum ascendit dignare precare pro nobis filium dei.

MR 29:

O admirabile gaudium in toto orbe diffusum beatus helyas celum aereum ascendit dignare precare pro nobis filium dei.

[*psalmus.* Benedictus.]

*Ad vj capitulum.*¹⁰⁵

Idria farine non deficiet et lethicus olei non minuetur usque in diem qua daturus est dominus pluuiam super faciem terre. Deo.¹⁰⁶

*Ad ix capitulum.*¹⁰⁷

Ex illa autem die ydria farine non deficit et¹⁰⁸ lethicus olei non est minutus iuxta uerbum domini quod locutus est in¹⁰⁹ manu helie. Deo.

[*In. ij. uesperis.*]

antiphona.

O rex cunctorum salus eterna nobis adesto tuorum seruorum precibus placatus exaudi ut precibus sacris sancti confessoris huius mereamur polorum regnum scandere sacrata.

psalmus. Magnificat.

A forrásokban szereplő kommemorációs tételek és az officium egybevetéséből kitűnik, hogy az előbbieket a teljes zsoltárszöveg azonos liturgikus funkcióban szereplő tételével azonosak és megszilárdult, egységes formában jelennek meg a kódexekben. Az MR 29-es, XIV. századi breviáriumban más, csak itt felbukkanó tételek szerepelnek az első vespérás és a laudes végén (*O sancte helya sacerdos et pontifex*, illetve *O admirabile gaudium in toto orbe*), míg a két XV. századi officiumforrás már az elterjedt *Caelestis laetitiae fac nos* tételt közli az első vespérás végén, a laudes lezárásaként pedig első helyen szerepelteti a *Vatum summe in hoc* kezdetű kantikumantifónát, és csupán választási lehetőségként ajánlja az *O admirabile gaudium in toto orbe* tételt. Némileg eltér a fenti összeállítástól az MR 46 jelzetű breviárium, mely az első vespérásban a *Factum est*

¹⁰⁵ 1Rg 17,14.

¹⁰⁶ MR 29: Hec autem dicit dominus deus israel. ydria farine non deficiet et lethicus olei minuetur usque in diem in qua daturus est dominus pluuiam super faciem terre. Deo gracias.

¹⁰⁷ 1Rg 17,16.

¹⁰⁸ MR 29: nec.

¹⁰⁹ MR 29: locutus in.

dum tolleret V) *Elevavitque pallium* rezponzóriumot írja elő, amely a legtöbb breviáriumban a *Historia Regum*-ban szerepel, kantikumantifónaként az *Amen dico vobis nemo propheta* evangéliumi szövegű antifónát közli, míg a második vesperásban szintén a Királyok könyvének sorozatához tartozó *Dum tolleret Dominus Eliam* Magnificat-antifóna szerepel.

Az oráció, melynek legkorábbi forrása a XII. század végéről való Pray-kódex,¹¹⁰ szintén nagyfokú egységességet mutat kódexeinkben. Csupán az MR 43¹¹¹ és MR 104¹¹² jelzetű breviáriumok írnak elő másik könyörgést, mely a XIV. századtól kezdődően a zágrábi misszálékban kap helyet.¹¹³

A három forrásban szereplő saját szövegű officium a fent közölt eltéréseken kívül csupán a matutínium olvasmányaiban mutat további különbségeket.¹¹⁴ A zsolozsma egyes tételeinek szövege legnagyobb részben a Szentírásból származik, melyet sohasem szó szerint idéz az officium összeállítója, hanem szabadon interpretálja az adott szövegrészt, s tételei közül csupán néhány mutatható ki más liturgikus funkcióban (*Historia Regum*, *Transfiguratio Domini*).

A jelenleg rendelkezésre álló kódexek közül sajnos egyik forrásban sem szerepel a zsolozsma zenei anyaga, csupán az MR 1 jelzetű antifonále őrizte meg két kantikumantifóna dallamát.

De sancto Elya propheta fit memoria:

Cae-le- stis lae-ti- ti-ae fac nos quae-su-mus par-ti-ci-pes tu-is san- ctis pre- ci- bus
 yor-da-nis qui flu-mi-na sic-co pe-de trans-me-a-sti et in cur-ru i- gne-o
 per tur-bi-nem cae-lum a-scen-de- re me-ru- i- sti. Magnificat.

¹¹⁰ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 1, fol. 80. „*Deus qui beatum heliam prophetam miris uirtutibus decoratum igneo curru subleuasti ad celum. tribue fidelibus tuis ipsius meritis adiuuari. et patrocinii communiri. Per.*”

¹¹¹ fol. 291.

¹¹² fol. 287.

¹¹³ „*Deus qui beatum helyam curru igneo per tubinem subleuasti ad celum: presta quesumus. ut spiritus tui feruore succensi quo eum ad celestia transtulisti. peruenire mereamur illisi. Per.*”

¹¹⁴ Az MR 46 jelzetű breviárium az MR 29-eshez hasonlóan az első két noktornus olvasmányait a Szentírásból veszi, kissé eltérő beosztásban, a harmadik noktornusban viszont az MR 46-os Szent Ambrus-szövegeket idéz, míg az MR 29 a commune confessorum homiliáit írja elő.

Item ad laudes fit memoria per antiphona:

Va-tum sum-me in hoc mun-do qui fu-i sti vir pi-lo-sus zo-na-que pel-li-ce a
cin-tus re-ni-bus nos ad sum-ma tra-he post te semp-i-ter-na gau-di-a.

[Benedictus.]

Más, magyar egyházmegyéhez köthető zsolozsmaforrásban nem találtuk az ünnepnek nyomát, csupán néhány kódex naptárában¹¹⁵ szerepel Illés próféta neve, ám saját anyagot, orációt egyik sem közöl.

Joggal merül fel a kérdés, hogy vajon utálnak-e hazai forrásaink Illés próféta miséjére? A zágrábi püspökség viszonylag nagy számú zsolozsmaforrása mellett tizenhárom,¹¹⁶ ehhez a területhez köthető, miseanyagot tartalmazó könyvben szerepel az ünnep, ám a középkori Magyarország más egyházmegyéjéhez tartozó liturgikus könyveket vizsgálva a Pray-kódexen kívül csupán két forrásban¹¹⁷ találtunk anyagot Illés próféta miséjére vonatkozóan.

¹¹⁵ *Breviarium*. XIII. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 67. *Breviarium*. XV. század. Alba Iulia, Bibliotheca Batthyanyana, R. I. 110. *Breviarium*. XV. század. Budapest, OSzK, Clmae 132. *Breviarium* („Kálmáncsehi”). XV. század. New York, Pierpont Morgan Library, MAG. 7. *Breviarium* („Pálóczy”). XV. század. Salzburg, Bundesstaatliche Studienbibliothek, M.11.II.V.1. E.60. *Breviarium* („Nagylaki”). 1489. Budapest, OSzK, Clmae 343. *Breviarium ex Transsilvania*. 1462. Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner, Cod. I/34. *Breviarium Varadiense*. 1460. Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 8247. *Breviarium OSB*. 1519. Budapest, OSzK, RMK III. 232. (áthúzva). *Psalterium OFM*. XIV/XV. század. Budapest, OSzK, Clmae 366. (utólag beírva). *Diurnale*. XV. század. Alba Iulia, Bibliotheca Batthyanyana, R. I. 125.

¹¹⁶ *Missale Notatum Zagradiense* („Németújvári Missale”). XIII. század. Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner, Cod. I/43. fol. 219. *Missale Notatum Zagradiense*. XIII. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 70. fol. ? Lap szélén utólag bejegyezve. *Missale Zagradiense*. XIV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 13. fol. 194r. *Missale Zagradiense*. XIV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 73. fol. 140v–141r. *Missale Zagradiense*. XIV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 133. fol. 157. *Missale Zagradiense*. XIV. század. Zagreb, Archiv Hrvatske Akademije, III. D. 23. fol. 195v. *Missale Zagradiense*. XIV. század. Zagreb, Archiv Hrvatske Akademije, IV. C. 59. fol. 76v. *Missale Zagradiense*. XIV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 168. fol. 206r. *Missale Zagradiense*. 1495. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 170. fol. 138r. *Missale Zagradiense*. XV. század. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 62. fol. 163v–v. *Missale Zagradiense*. 1473. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 26. fol. 162r. *Missale Zagradiense*. Venezia 1511. Budapest, OSzK, RMK III. 176. fol. 177r. *Graduale*. XV. század. Zagreb, Archiv Hrvatske Akademije, III. D. 182. fol. 26.

¹¹⁷ *Szent Margit-szakramentárium*. XII. század eleje. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 126. fol. 48. A tételek incipitjei fölött neumák! *Missale Quinqueecclesiense*. Venezia 1499. Budapest, OSzK, RMK III. 52. fol. 196r.

A Pécsi misszále kivételével —amelyben saját Alleluja szerepel: „Alleluja. V) *Veni in adiutorium sancte helye populo dei: qui in curru igneo translatus ad ethera et in amena paradisi gaudia supplices tuos collige.*” — valamennyi forrás a hitvallók közös tételeit írja elő a mise propriumában. Eltérés csupán abból adódik, hogy az egységesen megjelenő *Os iusti* introitus és *Veritas mea* offertórium¹¹⁸ kivételével, a XIII. század utáni zágrábi források más tételeket használtak a közműnében (graduále: *Domine praevenisti*; Alleluja: *Beatus vir qui metuit*; kömmúnió: *Beatus servus*), mint az ország más területeiről fennmaradt kódexek (graduále: *Os iusti*; Alleluja: *Iste sanctus*; kömmúnió: *Magna est gloria*). A Güssingben őrzött, legkorábbi fennmaradt zágrábi misszále viszont nem az ehhez a püspökséghez köthető későbbi források, hanem a Szent Margit-szakramentárium tételrendjét közli.

A mise könyörgései is hasonló megoszlást mutatnak az eltérő provenienciájú forrásokban. A Pray-kódexben a fentebb már közölt oráció mellett szekréta („*Hanc hostiam salutarem domine quod tue deiatis uirtute sanctifica. de beate helye prophete suffragiis omnibus proficient fidelibus christianis. Per.*”) és komplenda („*Diuino quesumus domine reparati mysterio. interueniente beato helia propheta tuo. utriusque capiamus incrementum. spirituum et corporum. Per.*”) is szerepel Illés próféta ünnepén,¹¹⁹ amelyeknek azonban a későbbi forrásokban nincs nyoma.

A XII. század elejéről származó Szent Margit-szakramentárium könyörgései¹²⁰ viszont mind a XIII. századi Németújvári,¹²¹ mind a XV. század végi Pécsi misszáléban¹²² helyet kapnak.

oratio.

„*Domine deus noster qui nos ineffabilis misericordie tue thesauros concedis: utriusque testamenti patribus admirantes contemplari: presta quesumus ut qui magni prophete et beati helie hodierna die translationem meruimus venerari: eius interuentu tua gratia ab angustiis carnis educti: tue dilectionis suauiter mereamur igne comburi. Per.*”
secreta.

„*Sacrificium tibi domine nostre deuotionis offerimus in translatione sancti helie prophete obsecrantes: ut eius meritis et precibus spiritus nostre carnee corruptionis molestias fastidiat: et celestis amplitudinem glorie super omnia que videntur concupiscat: et ineffabili pietate tua feliciter obtineat. Per.*”

postcom.

„*Ineffabili dulcedine spiritalis pabuli corporis et sanguinis filii tui recreati. maiestatem tuam deus piissime deprecamur: ut qui hodie magni prophete beati helie translationem colimus: corruptibiles nostre carnis angustias horreamus: et semper celestibus gaudiis inhiantes eius meritis et precibus circa nos gratie subsidia senciamus donec ad tue [sic!] uisionem claritatis pertingere ualeamus. Per eundem.*”

¹¹⁸ Kivéve a Pécsi misszálét, ahol az offertórium a *Posuisti Domine* tétel.

¹¹⁹ fol. 80.

¹²⁰ fol. 48.

¹²¹ fol. 219.

¹²² fol. 196.

A XIV. századtól kezdve¹²³ a zágrábi missalék teljesen egységesen, és kizárólag e forrásokban szereplő könyörgéseket írnak elő Illés próféta miséjére:

oratio.

„*Deus qui beatum Helyam curru igneo per turbinem subleuasti ad celum: presta quesumus: vt spiritus tui feruore succensi: quo eum ad celestia transtulisti: peruenire mereamur illesi. Per d. n. i. x. fi. t. q. v. & r. in v. eiusdem.*”

secretum.

„*Accepta sit in conspectu tuo domine nostra deuotio: et eius nobis fiat supplicatione salutaris: pro cuius solemnitate offertur. Per do. no.*”

complenda.

„*Exultet quesumus domine populus tuus in sancti tui vatis commemoratione Helye: et cuius votiuo letatur officio: suffragio releuetur optato. Per do. n. i. x.*”

Az olvasmány¹²⁴ és az evangéliumi szakasz¹²⁵ kijelölésében a Pécsi misszálé kivételével teljes az egység.¹²⁶

Más egyházmegyéhez tartozó magyar forrásban nem találtunk a próféta miséjére vonatkozó utalást, viszont néhány kódex naptárában¹²⁷ szerepel az *assumptio* vagy *commemoratio sancti helie prophete* megjelölés. Egy pálos misszálé pedig az ünnep miséjénél, a kódex korpuzában a következő megjegyzést tartalmazza: „*Assumpcioni Helye prophete Romana ecclesia non colit cum nondum sit mortuus nec ab ecclesia canonizatus est.*”¹²⁸

Magyarországon kívül mindeddig csak egy misszáléban és két antifonáléban találtam saját tételt Illés próféta ünnepére. A spalatói úti misszálé,¹²⁹ melyet 1357 után domonkosrendi használatra alakítottak át, s ekkor a magyar szentek ünnepeit is beírták,¹³⁰ az offertórium, kommúnió, lecke és evangélium kivételével a fentiekől eltérő misét ad július 20-án. A proprium a következő tételekből áll:

introitus: *Da pacem domine sustinentibus te, graduale: Ecce propheta magnus; alleluja: Tu es sacerdos in aeternum.*

¹²³ Ehhez a csoporthoz tartozik a XIII. századi MR 70 jelzetű *Missale Notatum* is, melynek főszövegében nem, csak a lap szélén szerepelnek az ünnep könyörgései. Ezt a német *scriptoriumban* készült kódexet Zágrábban használták, amint azt a magyar notációs bejegyzések és a magyar szentek utólagos bevezetése tanúsítja.

¹²⁴ 1Kir, 17,8–16.

¹²⁵ Lk 4,23–30.

¹²⁶ *Missale Quinqueecclesiense: lectio* 2Kir 2,1–2,2; 2,6–2,12.

¹²⁷ *Missale („Csukárdi“)*. XIV. század. Alba Iulia, Bibliotheca Batthyanyana, Mss. II. 134. Kassai (?) *Missale*. XIV. század. Budapest, OSzK, Clmae 395. Esztergomi *Missale*. XV. század. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. I. 20. Pozsonyi *Missale („C“)*. XIV. század. Budapest, OSzK, Clmae 220. Pozsonyi *Missale („D“)*. XV. század. Budapest, OSzK, Clmae 216. Pozsonyi *Missale („E“)*. XV. század. Budapest, OSzK, Clmae 218. Pozsonyi *Missale („G“)*. 1488. Budapest, OSzK, Clmae 219.

¹²⁸ *Missale Paulinorum*. XIV/XV. század. Göttweig, Stiftsbibliothek, Cod. 107-R 79. fol. 237.

¹²⁹ *Úti Missale*. XIV. század. Budapest, OSzK, Clmae 334. fol. 83^v–84^v.

¹³⁰ Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a magyar zene-történehez I. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1981. M 27, 75.

oratio.

Beatus helyas sacerdos et confessor quesumus domine pia nos intercessione commendet. ut tibi placito fulti suffragio quam non meremur indulgentiam consequimur. Per. secreta.

Accipe domine quesumus munera dignanter oblata et beati helie suffragantibus meritis ad nostre salutis auxilium peruenire concede. Per.

postcom.

Beati helie prophete tui quesumus domine precibus confidentes. per ea quod sumpsimus eterna remedia capiamus. Per.

Két, Krakkóban őrzött kármelita antifonáléban¹³¹ is van egy első és második vesperásból s laudesből álló sorozat, de tételeik nem a zágrábi forrásokéi.

Eddigi vizsgálódásaim szerint a zágrábi püspökségen kívül a középkori Magyarországán nincs nyoma Illés próféta akár rövid, akár teljes zsolozsmájának. A miseanyagot tartalmazó források közül csak három, nem a zágrábi egyházmegegyéhez tartozó kódex közül orációkat vagy teljes miserendet a próféta ünnepére. Úgy tűnik, tisztelete az ország déli területén volt kiemelkedő, ami abban is megmutatkozik, hogy a középkorban csak itt van Illés-patrocíniumú templom vagy oltár, s a titulus révén Illés neve néhány helységnévben is megjelenik.¹³²

Honnan érkezhettek hazánkba a próféta tisztelete és kultusza?

Felmerülhet a kármelita rend közvetítő szerepe, amely mintegy alapítójának, szellemi atyjának tekinti Illés prófétát. E feltételezésnek ellentmond az a tény, hogy a rend Magyarországon csak 1372-ben jelent meg, s a középkorból csak három rendházuk ismeretes (Buda, Pécs, Eperjes), így befolyásuk a magyarországi, s ezen belül a zágrábi liturgiára igen csekély lehetett. A renden belül is igen későn jelenik meg Illés próféta liturgikus kultusza. Bár mind zsolozsmáját, mind miséjét előírták már a tridenti zsinat előtt, tényleges megtartása a középkorban kérdéses. Ünnepeinek legkorábbi nyoma a kármelita rendben egy votív mise két XVI. századi (1551 és 1574) misszáléban.¹³³

Második lehetőségként meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, hogy Illés próféta magyarországi tiszteletének megjelenésében szerepet játszhatott-e a bizánci egyház, ahol kultusza folyamatosan jelen volt, s melynek esetleges befolyása és hatása több csatornán át érkezhettek hazánkba. Miután 1019-ben Bulgária egész területe bizánci uralom alá került, Magyarország déli és Bizánc északi határa két évszázadon keresztül egybeesett, ami lehetővé tette a görögök és

¹³¹ *Antiphonale*. 1397. Kraków, Klostor OO. Karmelitów na Piasku. Ms. 1, Ms. 3. lásd: *Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant*. <http://publish.uwo.ca/~cantus>.

¹³² Templomok: Gorica, Ribnik: Zágráb vm.; Poljana: Orbász vm.; Szentillye nevű település több vármegyében: Szerém vm., Valkó vm. (3 település!), Varasd vm. A témáról bővebben ld. Mező András: *A templomcím a magyar helységnevekben (11–14. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp. 1996. 88; Uő: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. METEM, Bp. 2003. 116–117.

¹³³ James Boyce OCarm.: *Praising God in Carmel. Studies in Carmelite Liturgy*. The Carmelite Institute, Washington D.C. 1999. 351–354.

magyarok közvetlen érintkezését mind politikai-gazdasági, mind szellemi-kulturális téren. Kultuszának elterjedésére hatással lehettek az országban viszonylag nagy földrajzi területen elszórt görög monostorok is, hiszen a veszprémvölgyi, szávaszentdemeteri, marosvári és oroslámosi görög monostorokon kívül valószínűleg több is működött a középkori Magyarországon (Visegrád, Tihany, Zebegény, Pásztó, Pentele, Aracs, Szőreg), melyeknek latinizációja a IV. Lateráni Zsinat (1215) határozatai nyomán indult meg.¹³⁴ Számolnunk kell a keresztes hadjáratok közvetítő szerepével is, hiszen az első három hadjáratban (1096–1099, 1147–1149, 1189–1192) résztvevő csapatok Magyarország földjén át vonultak Konstantinápoly felé, s csupán a negyedik keresztes hadjárat (1202–1204) résztvevői közelítették meg tengeri úton Bizánc fővárosát, miután a magyar Dalmácia erődjét, Zárát 1202-ben elfoglalták.

Hogy hazánkban bizánci hatásra jelenhetett meg a próféta liturgikus tisztelete, megerősítheti az a három X–XIII. századi külföldi forrás, mely misekönyörgéseket tartalmaz Illés próféta ünnepére.¹³⁵ Valamennyi beneventán, azaz Dél-Itália liturgikus hagyományához tartozó kódex. Ez a terület története során többször is kapcsolatba került Bizánccal, hiszen a képrombolás korában (726–843) sokan ide menekültek, és itt alakítottak kisebb közösségeket, a XI. században pedig a térség a Kelet-Római Birodalom fennhatósága alá került. A bizánci befolyás Benevento liturgikus hagyományában is kimutatható.¹³⁶

Illés próféta tisztelete, mely a nyugati egyházban a középkorban teljesen ismeretlen volt, nagy valószínűséggel görög hatásra terjedt el hazánkban, ám annak tényleges liturgikus megvalósulása, azaz a mise és a zsolozsma összeállítása már magyar földön születhetett. Két igen korai forrásunk, a Szent Margit-szakramentárium és a Pray-kódex már tartalmaz előírást Illés próféta miséjére. Mindezt meglepő, hiszen mai ismereteink szerint mindkét kódex Magyarország északi

¹³⁴ Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest 2003. 50–65. Makk Ferenc: „Bizánci egyház”, in Kristó Gyula (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1994. 109–111.

¹³⁵ „*In sancti Eliae prophetae secreta: Accepta tibi sit domine, oblatio nostri sacrificii et oratio prophetae Eliae nos apud te faciat munitos.*” „*VI Idus Iulii, in assumptione sancti Eliae prophetae postcommunio: Hodierne festivitatis sacratissimi prophetae tui Eliae officia, domine, persolventes, precamur clementiam tuam, ut haec sancta, quae in eius sollempnitate sumpsimus, sacrificia nobis tuis famulis proficiant ad remedium salutis aeternae.*” Oxford, Bodleian Library, Canon. Liturg. 342. kéréső XIII. század. CSSL CLX. *Corpus Orationum*. Tomus I. Turnholti Typographi Brepols Editores Pontificii. 1992–1995. 38. (a továbbiakban: CC-CO), CC-CO/IV 2932. „*Missa in assumptione sancti Eliae prophetae collecta: Deus, qui mirabili dispensatione priscorum patrum glorificatione mundum coruscare sanxisti, concede propitius, ut, qui beati Eliae praecursoris tui suffragium poscimus, aeternitatis compendium interventu eius assequi gaudeamus.*” „*VI Idus Iulii, missa in assumptione sancti Eliae prophetae secreta: Hostiam tibi, domine, in commemoratione tui praecursoris Eliae libamus, te supplices deprecantes, quatenus prosit (... cetera desunt ...).*” Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Lat. 10.645 X-XI. század. CC-CO/III. 1795. IV. 2950. „*Mense Iunii, (sic!) in festo sancti Eliae collecta: Omnipotens sempiternus deus, elementa huius mundi salvare digneris, per intercessionem beati Eliae prophetae exaudi propitius orationem nostram et tribue nobis misericordiam tuam et, de quacumque tribulatione ad te clamaverimus, ipse adiuva, ut adimplere possimus.*” Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Lat. 145. XI. század. CC-CO/VI 3835.

¹³⁶ David Hiley: *Western Plainchant. A Handbook*. Clarendon Press, Oxford 1993. 524–530.

tájékához köthető, míg a harmadik magyar miseforrás, az 1499-es pécsi misszale egy távolabbi püspökség szerkönyve. Ez a tény felveti azt a lehetőséget, hogy a Magyarországon kezdetben szélesebb körben elterjedt Illés-kultusz a középkor folyamán fokozatosan feledésbe merült, s csak a zágrábi püspökség területén maradt fenn. Ennek a feltételezésnek igazolását vagy cáfolását szinte lehetlenné teszi, hogy a XI–XIII. századból rendkívül kevés liturgikus forrás áll rendelkezésünkre. Hogy a próféta július 20-i ünnepnapja még a későbbiekben is szélesebb körben ismert volt, azt a liturgikus könyvek naptárain kívül XIV. századi királyi okiratok keltezései is bizonyítják.¹³⁷

Illés próféta július 20-i ünnepnapja először 1583-ban került be a római martirologiumba, de hazánkban, és szinte kizárólag csak itt, az egész középkoron át, majd a „Propria Sanctorum Regni Hungariae” részeként a XX. századig fennmaradtak liturgikus tiszteletének nyomai, köztük a mindezideig máshonnan nem ismert officium.

Antiphonale. XV. század.
Zagreb, Metropolitan-
ska Knjižnica, MR 1.
fol. 101r

¹³⁷ 1312: *in festo b. Elye*; 1366: *in die s. Elie*; 1382: *feria secunda proxima post festum b. Eliae Proph.*; előfordul még közelebbi meghatározás nélkül: 1273, 1315, 1316, 1328. Knauz Nándor: *Kortian. Hazai történelmünkhez alkalmazva*. Az Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest 1876. 180.